

3. Következtetések

A részeknek és az egésznek a szerkezeti elemzése akkor kap értelmet, ha közelebb jutunk a tartalomhoz. A költemény látnivalóan allegorikus költemény. A felszín története közönséges hétköznapi esemény. Ők (következtesen 'általános alany') elpusztítják a macskát, mert az dézsmálja galambjaikat. Hétköznapiságában is aljas az esemény: a cölöpnek ásott gödörbe fojtják bele a cicát. A pusztítás aljas-kegyetlen módja vezet át a történet mély rétegébe. A szavak más jelentést, a történet másik történetet idéz fel. A *házat* (Mit?) miért századával s miért *méregzöld lécek* (Mik?) veszik körül? Mihez kell a *cölöp*? Kinek készül a *sír*? Miért *öklükre* süt a dél? Miért *téboly* méretű a *tubák* sorsa?

A költemény keletkezési ideje a 60-as évek eleje-közepe (*Versben bujdosó*, 1967 – 1973), a versidőben *dél van*, amikor *nem inog meg a fény: cölöp, sír, élő a földben, de kibújik a földből (...) fekete inga*. A verseskötetben nem sokkal a *Galambleves* előtt ez a sor olvasható: „*Tegnapok, vérpad édességű / csöndje megrendül (...)*”. Ismerünk ebből a politikai korszakból hasonlóan komor költői prófeciát?

(Jelmagyarázat: a * a viszonyítás implicit, köztöszóval nem jelölt jelenlétét képviseli.)

BÉKÉSI IMRE

A szöveg-szintű művészi archaizálás kérdéséhez

1. Elméleti alapvetés

A költői archaizálás mindig a teljes szöveg vagy a nagyobb szövegegységek stilisztikai értékhierarchijába tagolódik, s nemcsak akkor, ha az archaizáló szemléleti és nyelvi elemek nagyobb sűrűségben hatják át a művet, hanem akkor is, ha elszórtabban vagy akár egyedi módon szerepelnek benne. Tompa József már 1972-es könyvében kritikus tónussal szól az archaizálást kizárólag a szókincs archaikus rétegére korlátozó elemzési felfogásról (Vö. TOMPA 1972: 229), a modern szövegnyelvészet, a stilisztika és a poétika pedig meggyőzően igazolta, hogy a szövegalakító nyelvi elemek funkcionális vizsgálata elképzelhetetlen a nagyobb szövegegész természetének szem előtt tartása nélkül (Vö. BALÁZS 1985: 9, PETŐFI S. 1976: 170–3, SCHMIDT 1979: 61, SZABÓ 1977: 192). A művészi akarat az archaizáló mozzanatok sűrűbb vagy ritkább alkalmazása esetében is egyaránt a kifejezett témának és a megjelenített világképnek a történelem felől átsugárzott dimenzionálását célozza, s noha a szándék egyértelműen nyelvi elemeken át nyilvánul meg, a jelenre vonatkozó tárgyú (tehát nem a kizárólag visszahelyezkedően korfestő, magáért a történelemért historizáló) művekben a paralel modellalkotás, az opposíció,

az analógiafelmutatás szerepében vagy más funkcióban megképződő archaikus szövegréteg vagy szövegelem sohasem csupán nyelvi-grammatikai jellegű, hanem egy alkotói világkép s a műben modellként megképződő „szemléleti egész” (JÓZSEF 1989: 39) logikai, képzeti és stílusszerkezetének a nyelv által kifejeződő koherens része: a szövegekbe átnövő, azokban plaszticizálódó művészi „világstruktúra”-komponens is (Vö. LOTMAN 1976: 103–4, PETŐFI S. 1979: 28). A különböző idősíkok szövegbeli egybekapcsolásával alapvető célként az tételeződik, hogy e művészi világstruktúrákban a jelent értelmező „képzeletbeli szimultaneitás” jöjjön létre, s „az intertextuális kapcsolások révén lehetővé váljék az összehasonlítás” (ŽMEGAČ 1991: 223).

A művészi archaizálás így részint olyan megítélés-, látás-, és szerkesztésmód, ami egy elsüllyedt, de vektoraival s hagyatékával a mába is átvillogó, mert pusztán létével a má is alapozó kor, annak embere (és nyelvállapota) és a jelen társadalmatörténelme, emberi személyisége (és nyelvállapota) között hoz létre egymásba forgó, egymást átvilágító, egymásba ütköző, ellenpontoszó, paralelizáló, s más módokon is „összeérő” intertextuális (-lingvális, -kulturális), vagyis interhistorikus erőteret; részint olyan markáns hatókörű alakító és szövegszervező erő, amely a szöveg immanens társadalmiságát és történetiségét elsősorban az emberi állapotok analógiájának és kontinuitás-modelljeinek felmutatásával az időben visszafelé is messzemenően kitágítja. Az archaizálás az adott művészi tárgy polifon megközelítésének történeti szempontú gazdagítása, a nyelvi szövegeken kívüli világstruktúrák előhívása, a formálás koncepcionális, műszervező és grammatikai vonatkozásainak irányzatossága révén a szövegképzés és a művészi nyelv oldaláról mint az alkotó stílusának is egyik kardinális szabályozója jelenik meg, és bizonyos műnemi csoportok esetében erős hatással van a szerző műfaji alakulataira is. Mind a stílus, mind a szövegtípus (műfaj) tekintetében – Andersonra és Zammunerre is hivatkozva – az archaizálás vonatkozásában is joggal emeli ki tehát Szabó Zoltán a stílus és műfajalakítás történelmi előzményeinek fontosságát, azt a tényt, hogy „a stílus: viszonyfogalom”, azaz (a hagyományokhoz képest) „egyféle szövegvariáció”, amely „egy összehasonlítási folyamat, eljárás eredményeként születik”. (SZABÓ 1991: 177) Hasonló következtetésekre jutott Van Dijk, Schmidt és Lotman is. (Vö. VAN DIJK 1979: 39, SCHMIDT 1979: 59, LOTMAN 1976: 104.)

Amíg a prózai epikus művek archaizáló effektusai (talán csak a modern mese kivételével) elsősorban a stílus, a szövegszervezés és a szókincs, a frazeológia szintjén tűnnek megragadhatónak, s kevésbé műfajfüggőek, lévén a modern novella, kisregény, regény, a polgári korban kiforrott, így archaikus modellbe nehezen formálható alakulatok, addig a verses epika (így Arany balladáit, nemzeti eposzt imitáló elbeszélő költeményeit, Vörösmarty: Zalán futása, Petőfi: János vitéz című műve s más alkotások) és a líra esetében – feltehetően az archaikumban poézissé rendeződő beszéd ritmikai impulzusainak mába nyúló öröksége hatására is – az archaizáló gesztus legátfogóbb, természetes alapegységül a műfaj kínálkozik. A műfaj (vagyis a szövegtípus), ami „sosem csak külsőleges poétikai elem: az élethez való egyfajta magatartás, egyfajta költői attitűd lenyomata is”, tehát az élethez való jellegzetes viszonyt kifejező „ontológiai entitás” (KIRÁLY 1982: 606, 581). A történelemben és a kultúrtörténetben végbemenő alkotói műfajképző eljárások sora

ontológiai szempontból ennél fogva nem más, mint „a létezés körülhatárolása, fel-emelése a káoszról a rend világába” (UNGVÁRI 1967: 35), s e folyamatnak a nyelvi szöveg produkálása jelenti a kommunikációs alapegységét. E szöveg átfogó kompozíciós tényezői – a kiterjedt archaizálás során is – eleve szabályozzák így a műfaj minőségét, lévén a műfaj „a szervezettség, a struktúra sajátosan irodalmi típusa” (WELLEK-WARREN 1972: 343), illetve annak a „kompozicionális szerkezetnek” az átfogó kerete, amely „alapvető jelentőségű minden műben, mert egyrészt ez fogja össze és teszi interpretálhatóvá a különféle jellegű strukturális elemzések eredményeit, másrészt ez képezi alapját további elemzéseknek” (PETŐFI S. 1976: 176).

Az elméleti körbejárás konklúziójaként tehát az vonható le, hogy az archaizáló műfaji alakulatok az időhöz, világhoz és történelemhez való emberi viszonyt formálják minden esetben sajátosan újra, úgy, hogy ez a formálás mindig kilépést is jelent az izolált jelenből az emberi lét személyes és társadalmi vonatkozásokban is tágabb tereire, abból a szándékból, hogy az alkotó a saját „időt” a történelmi „idő” távlatosabb erővonalából is bemérje, feldúsítsa, megítélje és értelmezze. Az archaizálásnak ez a kettős időstruktúrája – a művészi szövegek szempontjából – messze menően igazolja részint Kristevának a szövegre vonatkozó azon általánosabb megállapítását, hogy „a szöveg nem agrammatikális vagy grammatikális közlések együttese, hanem az, ami a nyelvben – amelynek emlékét felidézi – éppen a jelenvaló jelentésadás különböző rétegei összeillesztésének a sajátosságán keresztül kiolvasható: a történelem” (KRISTEVA 1979: 92), részint pedig Lotman alaptételét is, amely a „textus” történeti-társadalmi kötöttségeit eltörölni igyekvő jelenkori irodalmi programokkal szemben (Kristeva felfogásával együtt képezve erős oppozíciót), ezt mondja ki: „A szöveg fogalma nem abszolút. Kölcsönös összefüggésben van egy sor kísérő történeti-kulturális és pszichológiai struktúrával” (LOTMAN 1976: 97).

2. Példázat

A műfaj-imitáló effajta archaizálás igen gazdag tárházát nyújtja a magyar költészet is (Arany János, Sinka István balladái, József Attila, Kormos István, Kalász László „bartóki dalai”; Nagy László: Balassi Bálint lázbeszéde, Juhász Ferenc: Himnusz – töredék című versei stb.), s a szándék gyakran már a szövegkohéziós fókusz jelölő címben is kifejezésre kerül (Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból, Bujdosó kuruc rigmusa, József Attila: Regösének, Szegényember balladája, Nagy László: Virágének, Táncbeli tánc-szók, Szepesi Attila: Zöldvári ének stb.). A teljes szövegre vagy a nagyobb szövegegységre irányuló műfaj-imitációs archaizálás az archaizáló tagoló és ritmikai elemek (strófaszerkezet, ritmus, rimtechnika stb.), a tónus, a retorizáltság, a trópus és alakzatanyag, a visszahelyezkedést illusztráló egyéb stilisztikai, szemléleti kódok (korstílus, stílusirányzat, mítoszi háttér stb.) és nyelvélapot szövegformáló erőinek közös vagy több vonást egyidejűleg egységesítő alkalmazásában testesül meg. A műfaj-imitáció fontos támaszául szolgálnak a nyelvemlékekre vagy a régi magyar irodalmi művekre történő allúziók is, s természetesen az archaizmusok halmazszerű, ritkább vagy akár egyedi beépülései is. Az archaizmus ilyenkor egyszerre nyitja meg a szó Barthes-i értelemben vett „másodlagos emlékezetét” (*memoire seconde*) (MURVAI 1976: 235) a múlt és a jelen felé.

Az így értelmezett műfaj-imitációs archaizálás igen szemléletes példáit vonultatja fel a közelmúlt lírájából Ratkó József költészete. Ratkó e típushoz tartozó archaizáló műveinek zöme folklórszöveg-imitációkon alapul. A folklór rítussal együtt élő vagy attól elszakadt szövegfajtái a műköltészetbe vonva azért tekinthetők fontos archaizálási forrásoknak, mintáknak (sőt elemi modelleket felsugárzó bázisnak is), mert származásuknál-karakterüknél (archaikus mítoszi emlékeik), világképi és nyelvi orientációjuknál fogva széleskörűen néznek a régiségbe, gyakran a kereszténység előtti kultúra nyomait őrzik, s a keresztény századok kulturális, nyelvi, történelmi változásai, eseményei s ezek sokrétű kódjai is rögzültek bennük. A művészi alakítás a folklórszöveg-formák imitatív átemelésekor úgy célozza meg egy-egy archaikummal érintkező műfaj generálását, hogy az eljárás mindig a mű fókuszába helyezett jelen idejű (aktuális) problémakört (társadalmi vagy pszichés állapot, élethelyzet, érzelmi-gondolati minőség stb.) mélyíti el a műfaj múltfelidéző kultúrtörténeti tényei, analógiája felől, többnyire egy paralel modell kontúráit izzítva fel a sajátos interkulturális (-historikus és -nyelvi) szövegerőterben. A zömükben analogikus modellek alkalmazása tudományelméleti szinkroniát is mutat. E modellek történelemből, irodalomból, nyelvből történő integrálása a század kulturális folyamatainak egy számottevő analizáló eljárásával áll összhangban. Az „analogikus modell” lényegfeltáró és felmutató szerepét vagy közvetítő funkcióját Van Dijk tudományközi vonatkozásban is kiemelten fontosnak tartja, és ekéént vonatkoztatja irodalommegértési programjában a művészi szövegek mélyrétegeinek értelmezésére is (VAN DIJK 1979: 41).

Ratkó József teljes műveket átfogó műfaj-imitációinak jó része az archaizáló karakterű szövegkohéziós szándékot szintén jelöli, mintegy szimbolikusan, a címben (Sirató-ének, Ballada, Dal, Mondóka, Mese), avagy utal a szöveggel együtt élő, azt formáló archaikus rítus emlékére is (Bűbájos verset mormolok). Más részük, pl. a keserves (Torkomig ér) vagy a félkeserves (Vétkemül is) a címben nem, csak a szövegalkításban mutatja fel az archaikus szövegkonceptiót. A költő számos átlényegített balladamotívuma és egész líráját jellemző balladás tónusa (Két ballada, Minket nem kérdezett, Déva vára, Kinéz a kőből stb.) a Déva című versben sűrűsödik műfaj-, sőt egyedi folklórmű-imitációs egységgé. Az archaizáló imitativ gesztus olykor olyan erős, hogy a műalkotásba vendégszöveggént teljes folklórszöveg-sorokat (Déva) vagy akár strófát is átemel. A „Huszonkilenc esztendőm lettem” kezdősorú Dal című darab végére így egy népdalszakasz kerül, s a költő ennek szituatív-figurális kiéneklését is „beleverseli” a műbe. Ezek a szövegrészek mint az olvasó által korábban is ismert „megkövült szövegdarabok” (ún. „loci communi”) (LOTMAN 1976: 105) tovább mélyítik és hitelesítik a szöveg archaikus illúzióját és vonatkoztatási rendszerét. Sokszor nem is csupán egyetlen műfaj kerül az archaikummal modelláló-analogizáló művészi szándék látóterébe, hanem egyidejűleg több is, így a már említett Torkomig ér című vers a keservesen át a bujdosóének, a panaszdal és a rabének műfajvonásait, komponenseit szervezi szintézissé.

A nem teljes műveket, „csupán” makrostrukturális szinteket érintő, folklórműfajjal archaizáló aktus Ratkónak többnyire a hosszabb terjedelmű alkotásaiban tűnik fel, s ilyenkor jelentős kompozíciós és műfajformáló erejévé válik a költő

hosszúvers-kísérleteinek is (Halott halottaim, Törvénytelen halottaim, Az ének megmarad, Sirató-ének). Szintén a keserves műfaja szerepel egyidejűen analógia-felmutató és műfajtagító funkcióban a Törvénytelen halottaim kompozíciójában (a „Jaj, lettem volna mintha” kezdetű részlet), s egyszerre több archaikus műfaj (ballada, históriás ének, halálról való emlékeztető ének s kisebb részt haláltánc) teremtsen hasonló egységet Az ének megmarad szövegrendszerében („a halál kórusa” indítású szakasz). Mindkét részlet szemléletesen példázza azt is, hogy a szavak, a frazeológiai egységek síkján jelentkező diaszporikus archaizálás milyen gazdagon épül bele a műfajimitálás átfogó folyamatába, mintegy grammatikailag is „hitelesítve” azt. (Itt többek között az archaizáló igemódok, az elbeszélő és összetett múlt idők, a reduplikációs-nyomatékosított igeikötők, a régies szószervezetek, a tájnyelvi szóhasználat és az egyéb formai archaizmusok révén.)

A makrostrukturális műfajimitációk kétdimenziós időszerkezetében a jelenmodellálásnak, vagyis az archaikus analógiának a tartalma természetesen mindig a nagyobb szövegtér, a teljes szöveg felől értelmezhető pontosan. Az első példa esetében a személyes, a másodikban a történelmi síkon megélt krízis evokálja az archaikus paralel idők, helyzetek átoldását, ám ezek részletezése helyett most mindegyikükönél kifejezőbb, beszédesebb és megrázóbb lehet a Halott halottaim egy szakasza, amely archaikus népi imádságok motívumelemeit, töredékeit, képzeti vonásait emeli át jelenkori esemény értelmezésére és megítélésére. Itt a makrostrukturális szinten átizzó régiségbeli kapcsolat rejtettebb, töredékesebb, a régi műfajt csak áttűnően érvényesítő motivikus – tropikus és ritmikai jellegű, de még ezek is határozottan jelzik (az 1970-től kulturális szenzációként jelentkező) archaikus népi imák közelségét. (Ratkó verse 1976-os datálású.) Az Árpád-kor, a koraközépkor nyelvi-tudati világát felidéző archaikus imatartalom-elemekre az adott történelmi időben tömegessé váló abortuszok során feldarabolt és „szemétre vetett” magzatok sorsát vetíti rá Ratkó József műve. Sorsuk a versbeli képanyagban az archaikus népi imákban megjelenített, kereszthalált szenvedő Jézus sorsára stilizálódik rá, egyszerre adva szakrális, mitológiai, antropológiai és történelmi távlatot és megítélő látószöveget is a létükből még születésük előtt kisemmizetteknek s az ezt eltűrő, illetve létrehozó társadalmi és politikai szituáció holdudvarának is.

*Kerülnek innen tűzre, szemétre,
egymillió, kétmillió,
kezükön vérből kesztyű,
mellükön vérből vért,
fejükön vérből korona.
Griffen, szarvasbogarón
indulnának haza.*

(Halott halottaim)

*Könyökig könnyűben,
Térdig való vérbe'
Szent szakállát tépázzák,
Vas kesztyűvel csapdossák,
Vas ostorral ostorozzák,
Mély gödörbe taszítcsák,
Minden teteme megrettenvén
Piros vére folyamoda
(archaikus népi imádság)*

(In: ERDÉLYI 1976: 294)

S számos más archaikus népi ima volna idézhető még, ahol a képanyag a Ratkót is motiváló nyelvi kódokban beszél. („Töviskoszorút vernek a fejébe / Ugy taszít-

ják a mély gödörbe, / Színteteme megszakada / Piros vére folyamoda”) (In: ERDÉLYI 1976: 295, vö. 274, 292, 470).

A vázoltak alapján erős nyomatékkal valószínűsíthető, hogy a szöveg-szintű archaizálás jóval fontosabb stílus- és műfajformáló elv annál, mint ahogyan szerepét ma a nyelv- és az irodalomtudomány értelmezi, pedig a jelenség sürgető és a két diszciplína együttes erőfeszítésével történő alapos feltárása a szövegtudomány, a stilisztika és a poétika művészi szövegről tudott ismereteinek további gazdagodását eredményezhetné.

Jegyzetek

BALÁZS JÁNOS 1985. A szöveg. Bp.

ERDÉLYI ZSUZSANNA 1976. Hegyet hágek, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Bp.

JÓZSEF ATTILA 1989. Irodalom és szocializmus. In: Költészet és nemzet. Bp.

LOTMAN, JURIJ 1976. A szöveg és a szövegen kívüli művészi struktúrák. In: Stilisztikai tanulmányok. Bukarest

KRISTEVA, JULIA 1979. A szöveg és tudománya. In: Irodalom-szemiotikai tanulmányok. Bukarest

MURVAI OLGA 1976. Roland Barthes. In: Stilisztikai tanulmányok. Bukarest

PETŐFI S. JÁNOS 1979. A mondatgrammatikától egy logikai-szemantikai szövegelméletig. In: Irodalom-szemiotikai tanulmányok. Bukarest

PETŐFI S. JÁNOS 1976. Műelemzés-strukturalizmus-nyelvi struktúra. In: Stilisztika tanulmányok. Bukarest

SCHMIDT, SIEGFRIED 1979. Bevezetés egy szövegsemantikai irodalomtudományba. In: Irodalomszemiotikai tanulmányok. Bukarest

SZABÓ ZOLTÁN 1977. A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár–Napoca

SZABÓ ZOLTÁN 1991. Az irodalmi mű stílusa mint szövegiség. *Literatúra*, 1991/2.

TOMPA JÓZSEF 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp.

UNGVÁRI TAMÁS 1967. Poétika. Bp.

VAN DIJK, THEUN A. 1979. A poétika alapjai. Módszertani bevezetés az irodalmi szövegek generatív grammatikájába. In: Irodalomszemiotikai tanulmányok. Bukarest

WELLEK, RENÉ – WARREN, AUSTIN 1972. Az irodalom elmélete. Bp.

ŽMEGAČ, VIKTOR 1991. Az intertextualitás válfajai. *Literatúra*, 1991/3.

JÁNOSI ZOLTÁN